

MARGONAUTÁK

Írások Margócsy István 60. születésnapjára

Szerkesztők

Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor (I. rész)

Ambrus Judit, Bárány Tibor (II. rész)

Munkatárs: Teslár Ákos (II. rész)

rec.iti

Budapest • 2009

[<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>]

„Olvastam fennhangon”

Az irodalom alkalmi műfajainak megszólalása

A konferencia, amelyen ez a tanulmány előadásként elhangzott, a kultusz és az emlékezetközösség összefüggéseivel foglalkozott.¹ Itt a kultusz kutatás hagyományos fogalmi hármasságából (beállítódás, nyelvhasználat, szokásrend) ez utóbbira, a rítusra fordítottam figyelmet, ami gyakorlatias eszközökkel kovácsolja közösséggé a kultusz résztvevőit, biztosítja a hagyományozódás folytonosságát. A térben és időben ismétlődő, erősen formalizált, expresszív rítusok a résztvevők figyelmét a kiemelt érzésekre és gondolatokra irányítják, végrehajtóik számára alapfunkciójuk, értékük és értelmük a múlt folyamatosságának kinyilvánítása, jelenként való megélése.

A kultusz kutatás néhány korábbi fontos eredménye közül idevágának az irodalmi szöveg körüli történekekről, cselekvésekről, az irodalom használati módjáról szóló, antropológiai szempontú megállapítások. Ezekben a szöveg, a „kultusz beszédmódja”² rituális aktusokkal körbevett, sajátos kommunikációs szituációként, önálló kulturá-

¹ Kultusz, emlékezet, múzeum. Az MTA Irodalomtudományi Intézet kultusz kutatócsoportja, a Jyväskyläi Egyetem Hungarológiai Intézete és a Déri Múzeum tudományos konferenciája, Debrecen, 2006. november 2–3.

² MARGÓCSY István, „... Égi és földi virágzás tükre...”: *Tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról*, Bp., Holnap, 2007, 22. – E válogatott, tematikus tanulmánykötet képanyagának összegyűjtésében magam is segédkezhettem, örültem a megkeresésnek, talán jelzésértékű is volt a Petőfi Irodalmi Múzeum művészeti gyűjteményének használata. Az irodalmi kultusz kutatásban mostanra végérvényesen meghonosodott és elfogadottá vált metszetek, szobrok, helyszínek - az irodalmi szövegeken túli tartományok bevonása, amelyek alátámasztják és kiegészítik az állításokat, nem csupán, díszítő, illusztratív erejükkel hatnak. A kötet kiadása csaknem húsz évvel követi azt a fontos szöveggyűjteményt („*Jöjjön el a te országod...*”: *Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*, szerk. MARGÓCSY István, Bp., Szabad Tér, 1988.), amely megjelenése időpontjában bizonyára sokaknak adott inspirációt. Termékeny, tekintélyeket nem kímélő újragondolása volt a Petőfi-hagyománynak. Számomra megkerülhetetlen volt a válogatásnak a tényeket mélységes tisztelettel kezelő szempontrendszer, hiszen akkoriban éppen az írói hagyatékokban fellelhető relikviák, „kétes hitelű”, anekdotikus származástörténetekkel gyűjteménybe kerülő Petőfi-tárgyak interpretálására tettem kísérletet. Ez és az akkoriban induló irodalmi kultusz kutatás vitái, eredményei nyomán vált – formabontó módon – kronologikus elrendezésűvé, vállaltan életrajzívá egy Petőfiről készült muzeológiai szakkatalógus.

lis funkcióval bíró cselekvésként, „nyelvi szertartásként”³ tételeződik. Vizsgálatom célja annak feltárása, hogy „mit jelentettek a szövegekkel kapcsolatos cselekvések a cselekvők számára” – hogy a Takáts József,⁴ Tverdota György, Dávidházi Péter⁵ és Porkoláb Tibor⁶ által felvetett megközelítésekre utaljak, arra, hogy az irodalom mindig egy esemény része, illetve annak írásbeli rögzítése és egyben leszűkítése. A kutatás célja ebből a nézőpontból a kiválasztott szövegekkel kapcsolatos kommunikációs helyzet lehetőség szerinti teljes leírása.⁷ Ez sok esetben beláthatatlan nehézségek elé állítja azt, aki rekonstruálni szeretné a szituációt.

A kultúrának a nyilvánosság felé forduló formái mindig erőteljes érzelmi hangsúlyra törekednek; legpuritánabb formájukban sem nélkülözhetik a vizualitást; többnyire vallásos vagy politikai színezetűek. A legújabb antropológiai kutatások szerint jóval a nyelv kialakulását megelőzően léteztek már az emberi közösségeknek rituális, „mimetikus” formáik a célok összehangolására, a hagyományok átörökítésére, s részük volt abban az evolúciós robbanásban, amely fajunk látványos elterjedését eredményezte. „A mimézis céljának megfelelően sokféle tevékenységet és modalitást elegyíthet. Az érzékelt világ sok aspektusát kifejezhetik a hangszínek, arckifejezések, szemmozgások, kézjelek és gesztusok, helyzeti attitűdök, különféle a test egészére kiterjedő mozgásmintázatok, s ezeknek az elemeknek hosszú sorai” – írja Donald abban a munkájában, amelyben a mimetikus kultúrákról szóló fenti elméletét összegzi, vagyis hogy a „nyelv nem elengedhetetlenül szükséges az összetett társadalmi szerepek és szabályok kialakulásához, a mimezis azonban lényegi.” Könyve kiemeli

³ DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszületője”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Bp., Gondolat, 1989, 10.

⁴ „Röviden azt lehetne mondani, hogy e látásmód nem kizárólag szövegközpontú, mivel azokra a cselekvésekre figyel (beleértve az olvasást is), amelyek a szöveghez kapcsolódnak, hanem a szövegeket is (beleértve az irodalomtörténeti munkákat is) kulturális cselekvésnek tekinti.” TAKÁTS József, *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijárat, 2007, 45–46.

⁵ Dávidházi Péter Shakespeare-könyve a kultikus szövegekhez kötődő rítusok meghatározását adja. Több tanulmánya hoz példákat a kultúra egészére ható, cselekvés jellegű irodalomtörténeti szövegekre. DÁVIDHÁZI Péter, *Irodalomtörténet és ünnepi beszéd = Az irodalom ünnepei: Kultusz-történeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000, 137–141.

⁶ Például: „A közönséghez fordulás (pragmatikus) alakzatai is azt igazolják, hogy a közönség a beszéd társszerzőjének tekinthető.” Az emlékbeszéd „rituális memóriagyakorlatnak” is tekinthető. PORKOLÁB Tibor, „Nagyjainknak pantheonja épül”: *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, Bp., Anonymus, 2005 (Belépő), 123; 125.

⁷ L. az igény többirányú megfogalmazására Takáts József kötetéből még *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, illetve *A kultusz-kutatás és az új elméletek* című fejezeteket: TAKÁTS, *i. m.*, 78–91; 117–136.

és összegyűjti a művészeteknek és különösen a drámai játékoknak, táncrituáléknak azokat a formáit, amelyekben nincs vagy csak alig van párbeszéd, a pantomimtól, a kínai és indiai táncoktól, a görög és római némajátékoktól az operáig és az alapvetően mimetikussá váló filmművészetig, hiszen „csak nagyon kis részét lehet szavakkal megragadni annak, amit egy jó film kommunikál, bár a nézők gyakran órákat töltenek el azzal, hogy megpróbálják reprezentálni egy a nyelvvel kompatibilis formában”. A csoportos mimetikus aktus

lényege nem az egyes egyén cselekvésében, hanem a különféle szereplők összjátékában van. Az ilyen reprezentációk összehangolt társas próbálkozások, melyek attól függenek, hogy milyen szereplők és a közönség átfogó, a társadalomra vonatkozó kognitív modellje, s hogy osztoznak-e a modellen. Ez általában igaz a rituálé esetében. Még a modern társadalomban is érvényes, hogy a nagy tömegek irányításában e mimetikus formák ereje sokkal nagyobb, mint a nyelvé.⁸

E rítusok legáltalánosabb, leglátványosabb kerete az általában nyíltan ideologikus ünnep – Jan Assmann megfogalmazásában egy „érzelmileg hatásos rituális memóriagyakorlat”⁹ –, amelynek alapvető sajátossága, hogy a cselekvések és szóbeliség elválaszthatatlanok. A szertartásos aktusokon, évfordulókon, szoboravatásokon elhangzó szövegek szituációba ágyazottsága megkérdőjelezhetetlen, s a szövegen kívüli elemek értelmező, meghatározó jellege sem lehet kétséges.

Dolgozatomban egyetlen műfaj, az akadémiai emlékbeszéd (Porkoláb Tibor terminusával élve) „multimediális létmódját” veszem szemügyre, a szöveget elsősorban mint társadalmi cselekvést értelmezve, a panteonizáció – a nemzet kollektív emlékezetébe való felvétel – egy aktusát, a ceremoniális kommunikáció egy változatát.¹⁰ Az emlékbeszédet, ezt a korábban érdektelennek, csupán kétes értékű retorikai vizsgálódásokra alkalmasnak tartott műfajt az irodalomtörténet korábban elhanyagolta, s a kultusz kutatás újszerű szempontjai tették az utóbbi években jelentőssé. Margócsy Istvánnak,¹¹ Porkoláb Tibornak, Takáts Józsefnek¹² és Tverdota Györgynek¹³

⁸ Merlin, DONALD, *Az emberi gondolkodás eredete*, ford. KÁRPÁTI Eszter, Bp., Osiris, 2001, 156; 161–162.

⁹ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 1999, 89.

¹⁰ A műfajjal kapcsolatos megállapításaim jórészt Porkoláb Tibor könyvének alapos és meggyőző gondolatmeneteire támaszkodnak. PORKOLÁB, *i. m.*, 110–168.

¹¹ MARGÓCSY István, *Magyarok Mőzése: Az 1859-es Kazinczy-ünnepélyek nyelvhasználatáról* = UŐ, *i. m.*, 249–267.

¹² TAKÁTS József, *Gyulai emlékbeszéd, kanonizáció* = UŐ, *i. m.*, 234–253.

¹³ „Mint neve is mutatja, »beszéd«, első közönsége hallgatóság volt, azaz eredetileg szóbeli formában, egy alkalomhoz kötve hangzott el, s magán viseli az alkalmosság jegyeit.”

a műfajra vonatkozó írásaiból azokat a megállapításokat hasznosítottam, amelyek az emlékbeszéd elhangzásának körülményeire vonatkoznak, illetve segítenek feltárni, hogyan működnek a felolvasás helyszínén a szónoklatnak a szöveg struktúrájából fakadó, a közvetlen hatást szolgáló tényezői, s hogyan reagál a hallgatóság. A hagyományos elemzések alakzatokra és érvelésre koncentráló gyakorlatával szemben a szövegbe épülő előfeltevésekre, a feltételezett közönség elvárásaira és az akcióra, az előadásmódra kerül a hangsúly.

Konkrét példám a műfaj klasszikus szerzőjének számító Eötvös József első emlékbeszéde, a Kölcseyről 1839-ben elmondott akadémiai oráció és annak fogadtatása, a hallgatóság egyik tagjának az elhangzás napján rögzített naplóbejegyzése alapján.

Az irodalom szóbeliségének vizsgálata, az alkalmi műfajok gyűjtése, az orális kultúrájú népek hagyományainak feltárása meglehetősen késői fejlemény az irodalomtudományban csaknem egyeduralkodó szövegközpontú megközelítéshez, a műalkotás autonómiájának abszolutizálásához képest, noha történetileg az egyéni fogyasztásra szánt, csöndes, magányos, elmélyült olvasás meglehetősen sokára, nagyjából az újkorra válik általánossá. A legtöbb irodalmi műfajjal napjainkban papírra írt, nyomtatott formájában, Porkoláb terminusával élve monomediálisan szembesülünk, bár tudjuk, hogy léteznek, létezhetnek más közegben is. Vannak mindenki számára ismerős, írásos műfajok, amelyeknek a szóbeliség a valódi létformájuk. Ilyen a mese vagy az anekdota, ahol a szöveg a szituációnak megfelelően, spontán módon alakul. Az első esetben, a mese problémamegoldó jellegéből adódóan a hallgató, az adott közösség aktuális problémáira ad személyre szabott választ, ez az ún. tanulság, a megoldás, a happy end. Az anekdota alapvető funkciója pedig a kapcsolaterősítés, a beszélő és a hallgatóság összehangolása, az intimitás fokozása, ezt segítik a műfaj nyelvi jellemzői. Mindkét kommunikációs helyzet számos vonásában emlékeztet az emlékbeszédre, noha az utóbbi esetében előre rögzített, felolvasott szövegről van szó, de célja az előző műfajokhoz hasonlóan a mintaadás, a *helyes élet* példájának felmutatása, a szövegbe rejtett közösségi megrendelés közvetítése, egy kulturális mintázat hiteles, meggyőző megjelenítése vagy a hallgatósággal elért szimbolikus egység kialakításának szándéka. Ezek a törekvések rokonítják az alkalmi műfajokat. Szóbeliségük azért fontos, mert a szöveg alkotója, a szerző mintegy személyével is szavaz az általa előadott értékek valóságosságára, igazságra mellett, s beszédével maga mellé (vagy inkább köré) vonja a hallgatóságot: közös meggyőződés alapján kialakuló közösséget kíván létrehozni.

Visszatérve az olvasott, illetve hallott és látott mű kérdéséhez: általában ritkább az egyetlen érzékszerven át befogadható, ún. monomediális művészeti alkotás, mint azt hétköznapi esztétikai tapasztalataink sugallják. Történeti folyamatként szemlél-

---

TVERDOTA György, *Az emlékbeszéd, mint a kultikus és a kritikai beállítottság és nyelvhasználat közötti átmenet modellje = Az irodalom ünnepei, i. m., 88.*

ve az időben a helyhez és pillanathoz kötött nyilvános multimediális kultúresemény egyeduralmát felváltotta a magánéletbe visszavonuló, individuális kulturális cselekvés: könyvolvasás, zenehallgatás, képnézés – de folyamatos ellenhatások, hullámok figyelhetők meg. Az irodalmi szövegek eseménysorba való beágyazottságára nem csupán olyan látványos példákat lehet hozni, mint az antik drámaelőadások, amelyek egy többnapos, vallásos ünnep szerves részei voltak, vagy a barokk multságok, ahol a prózai verses, zenés, táncos elemek együttesen rajzoltak ki, adtak meg egy közös jelentést.¹⁴

A következőkben az 1839-es akadémiai ünnepi ülésen elhangzó Eötvös-émlékbeszéddel kapcsolatban próbálok meg arra válaszolni: milyen szituációt rögzít, milyen rekonstrukcióra ad lehetőséget, ha a szöveg környezetére, a születésének lehetséges motívumaira, a felolvasott beszéd hatástényezőire vagyunk kíváncsiak.

Előrebocsátok néhány gondolatot a hangzó irodalom sajátos kérdéseiről, a nyomtatott, illetve felolvasott szónoklatokkal kapcsolatos megállapításokról. Gyulai Pál azt állítja Eötvös emlékbeszédeiről írt tanulmányában, hogy azok „egyhangúak”, de ez magából a műfajból következik. Saját összegyűjtött beszédei előszavában így mentegőzik:

Az ily beszédek, ha jól szolgálták az ünnepélyes alkalmat, a melynek létüket köszönik; ha híven tolmácsolták a közhangulatot, a mely rendszeren hatások egyik főoka szokott lenni: elérték céljokat, többé nem igazán van közük az irodalommal. . .¹⁵

Gyulai itt egyértelműen a műfaj erőteljes szóbeliségére, alkalmiságára céloz. Eötvös Kölcsey-émlékbeszédéről megállapítja: „bizonyos bágyadság ömlik el rajta [. . .] csak-hogy a szónoki erő ifjú felbuzgása némileg takarja a jellemrajz hiányát”.¹⁶ Ahogy az idézetből kitűnik, Gyulai nehezen tud mit kezdeni azzal a nyilvánvaló ténnyel, hogy a mű az 1839-es év egyik országos eseménye, Eötvösnek egyik legjelentősebb sikere volt. A hatás nyilvánvalóan nem csupán a szöveg szerkezetéből, tartalmából, retorikai megformálásából eredt, hanem az előadásból, vagyis a szituációból.

Ezt a feltételezést erősíti meg Porkoláb Tibor megfigyelése, hogy az emlékbeszéd műfaji presztízse akkor száll alá, amikor előadott szövegből olvasott szöveggé válik.

¹⁴ Napjainkban is erős az igény teatralitásra, az összművészeti alkotásokra. Színpadot kíván a látványosan és nagyszabásúan megrendezett opera, egyre népszerűbbek az írói – nem előadói – felolvasások, a vizuális költészet, a szövegkollázs, a sajátos környezetben, nem koncertteremben megszólaló zene, a fellazult színházi, táncművészeti formák, ahol az interaktivitás, a párbeszéd felkínálása teremti meg a hallgatóságból közösségé alakulás lehetőségét.

¹⁵ GYULAI PÁL, *Emlékbeszéddek*, Bp., Franklin-Társulat, 1902, I, 1.

¹⁶ GYULAI PÁL *kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye: 1850–1904*, Bp., MTA, 1927. 260.

Az emlékbeszéd kétes irodalmi státusza, negatív irodalomtörténeti recepciója azzal is összefüggésbe hozható, hogy a szónoki (tehát multimedialis) műfaj monomedializálódik, azaz előadásának és befogadásának nyilvános, közösségi eseményét (a performatív megnyilatkozást, a beszédaktust) felváltja az olvasás individuális tevékenysége [...] ezzel az emlékbeszéd elveszíti az előadás aktuális szituációjában érvényesülő hatáspotenciálját.¹⁷

Vagyis „az írásos formában rögzített és olvasott, tehát »az előadás körülményítő« megfosztott szónoklat teljesen hatástalan, azaz – Arisztotelész szavaival – »együgyűnek tűnik«.”¹⁸

A kommunikáció típusa tehát alapvetően befolyásolja a befogadást, a hallgatónak sokkal inkább alkalmazkodnia kell az előadó tempójához, mint az olvasónak, s még döntőbb, hogy nem utasíthatja vissza a helyzet sugallta emocionális többletet. Irodalmi művek felolvasása – közlés és interpretáció határán álló módon –, az ún. hangos olvasás koronként eltérő népszerűségű. Az 1830-as évek Magyarországon például a szórakozás, a társas együttlét élvezetének egyik gyakori formája. A szerző által felolvasott szöveg státusza azonban eltér az egyszerű felolvasásától: hitelesítő jellegű, s az előadó saját személyisége mintegy keretet ad az értelmezésnek. Az emlékbeszédek esetében gyakori vallomásos forma, sőt Kölcsey Berzsenyi-emlékbeszédére gondolva a gyónást, illetve a Kazinczy-emlékbeszédében a közösségi lelkiismeretvizsgálat szituációját megidéző előadás:

Epések lesznek tán szavaim, de keserű, kínos emlékezetek támadnak lelkemben. Mert gondolkodom a népről [...] melynek kebelében az ötvenhat évet szakadatlan munka közt eltöltött Kazinczy nyomorúsággal élt és holt.¹⁹

A korabeli szónokok nem deklamálnak és kevés hely jut a gesztusoknak is, de a közvetlen hatáskeltés mindvégig fontos szempont marad. A féken tartott, jól adagolt érzelmesség és a szenvedély konkrét megjelenési formái ismerősek voltak annak a hallgatóságnak, amely nagy mennyiségben, jobb-rosszabb színvonalon gyártott és fogyasztott beszédeket a közélet csaknem minden területén: az elemi iskolások által mondott év végi búcsúbeszédtől a fehér asztalnál mondott pohárköszöntőig, amely iskolázottságánál és gyakorlati tapasztalatainál fogva hozzá is volt szokva az

¹⁷ PORKOLÁB, *i. m.*, 136.

¹⁸ Idézi: PORKOLÁB, *i. m.*, 136.

¹⁹ KÖLCSEY Ferenc *Összes Művei*, kiad. SZAUDER József, SZAUDER Józsefné, Bp., Szépirodalmi, 1960, I, 721.

emelkedett és igényes megformáláshoz, legyen a tárgy akármilyen középszerű. Ahogy Kölcsey írja:

Az orátornak természetes szükségei közé tartozik a popularitás, melynek célja nem annyira a sokasághoz leereszkedni, mint azt észrevétlenül magához felemelni.²⁰

A rossz, színtelen előadás, a „tönkreolvasás”, amire Porkoláb Tibor egyik esettanulmánya utal,²¹ ritka kivételnek számít. A század második felére ez a kép sokkal összetettebbé válik, az irodalomtörténeti, életrajzi jellegű, a retorikai alakzatokkal gyönyörködtető műbeszéd önálló műfajként definiálódik, saját szabályrendszerrel.

Az Eötvös-beszéd retorikai elemzésével a fentiekben elmondottak miatt nem foglalkozom, hanem a beszédszituációt próbálom megvilágítani, pontosítani azzal, hogy három meghatározó elemére, a társadalmi aktus lehetséges céljaira hívom fel a figyelmet.

Az évenkénti akadémiai emlékbeszédnek az 1830-as évekre kialakul az intézményi és ceremoniális háttere, kiemelkedő közéleti reprezentációs alkalommá válik. Az emlékbeszéd szónoka az akadémia termében „az eszmék olynemű kultuszát ápolja mint pap a templomban”,²² – vagyis cselekvést jelent, eszmék közvetítését a közönségnek, nem magányos munkálkodást – írja majd Négyesy *Retorikájában*. Maga a felkérés a szónoklatra a közösségi felhatalmazás nyilvánvaló jele, tehát a Tudós Társaság egyértelműen megbízik a fiatal Eötvös József kompetenciájában, hogy megfelelően fogja betölteni fontos tisztségét. Eötvös már korábban is szívesen próbálkozott volna az emlékbeszéd műfajával. Kölcseynek megpendíti, hogy elhunyt barátjáról, Palocsay Tivadarról készítene parentációt, majd Kazinczyról próbálna írást adni a Muzáronba. Ezekben az esetekben azonban vagy a tárgy nem elég jelentős, vagy a szerző társadalmi státusza nem erős az emlékbeszéd megrendeléséhez.

1839 a nagy változások éve Eötvös pályáján. Az előző év a fiatalkor szellemi és gyakorlati készülődésének lezárása volt, a nagy nyugat-európai utazás után a visszavonulásé, a belső emigrációé. A kétely, lelki fájdalom feldolgozásának első jele *A karthauzi* szinte magára kényszerített megírása, mintegy a byroni világfájdalom feldolgozása, kézzelfoghatóvá tétele, a közéleti cselekvéstől való irtózás bűnének folyamatos meggyónása. Széchenyinek írja 1838 júniusában a bekövetkező országgyűlésről:

Várhatunk-e 39-től többet, mint 32-től nem tudom, sőt nem hiszem, mert noha én részemről a kormány jószándékain nem kételkedem, sőt

²⁰ KÖLCSEY, *i. m.*, 486.

²¹ PORKOLÁB Tibor, *Tompa Mihály Kazinczy-ódájának „compromittálása”: Esettanulmány* = Uő, *i. m.*, 139–149.

²² NÉGYESY László, *Retorika: Prózái olvasmányok: Elmélet*, Bp., Lampel, 1901, 284. Idézi: PORKOLÁB, *i. m.*, 120.

köszönettel ösmerém el minden érdemeit, főképp ez utolsó időben, nem hiszem, hogy a nemzetben még most bizodalomra akadhasson azon kormány, melyen kétkedni szokássá vált s melyet gyűlölni annyian tartották századokig hazafiságnak.²³

Az 1839-es év válasz a fenti kétségekre: Eötvös bizonyítani akarja, hogy készen áll az a generáció, amely kellő szellemi kompetenciával, európai látókörrel, újszerű, elmélyült, tudományos igényű műveltséggel rendelkezik a változás végrehajtásához. A politikai légkör kedvezőnek látszik, a kormány békülékenyebb hangot üt meg, úgy tűnik, reális esélyei vannak a modernizációs reformoknak. Az ekkor kiadott *Budapesti Árvízkönyv* szerkesztői posztja Eötvös széleskörű irodalompolitikai kapcsolatrendszerének bizonyítéka: egy jótékony, közös cél, Heckenast Gusztáv kiadói vállalkozásának megsegítésére sikerül az irodalmi élet csaknem összes szereplőjét mozgósítania. Szalayval és Treforttal lapalapítást terveznek, a következő évben induló *Budapesti Szemle* életrevalósággal, „izmos készüllettel”, nagy érzésekkel, nagy tárgyakról lelkesedve szól, ahogy Toldy írja róla. Ebben az évben Eötvös megházasodik és önálló háztartásba költözik, családfenntartó lesz.

A felnőtté válás, a politikai színtér elfoglalásának legjelentősebb nyilvános eseménye 1839 novemberében a Kölcsey-émlékbeszéd elmondása, amelyet szinte egyöntetű országos lelkesedés fogad. Nem lehet kétséges többé, hogy a hamarosan nyíló országgyűlésen – ugyan nem követként, mint szeretne volna, de a főrendi ház ellenzékében – a fiatal Eötvös Batthyány mellett jelentős politikai közszereplővé válhat. Itt elmondott beszédeinek tematikája, talán nem véletlenül az emlékbeszéd alanyát, Kölcseyt idézi majd. A 26 éves Eötvös életének fordulópontja a legitimáló felkérés és az országos ismertséget adó akadémiai szónoklat, egyfajta happening-elemként világítja be a jóval kevésbé látványos szellemi felkészülés aprómunkájának eredményeit, a sikeres politikai pályakezds nyilvános aktusává válik.

²³ Az idézet így folytatódik: „Nincs semmi olyan helyreállíthatatlan, mint bizodalom, főképp népnél, mely politikában, mint vallásban soha nem bír meggyőződéssel, hanem mindég csak hittel, s melynél a való s nem való mindég csak előítélet, annyival megrögzöttebb, mert oktalan. – Véleményem szerint még akkor is, ha a kormány valóban józanabbra változnék, egy új generáció szükséges, hogy vele kezdet fogjon; de most várhatjuk-e ezt; mond meg te, vagy mondja meg akárki, mit akar a kormány? Mond meg csak egy alapelvét, csak egy elhatározott célját; s hozzá állok... Ami tehát a pillanatot illeti; véleményem szerint a legjobb politika az, mely minden életkérdéseket, amennyire lehet elmellőz, s inkább materiális dolgokkal foglalatoskodik.” Eötvös levele Széchenyinek, 1838. június 7. EÖTVÖS József *Levelei*, s. a. r. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Magyar Helikon, 1976, 131.

A beszédhelyzet második fontos eleme, hogy Eötvös jó érzékkel mozgósítja a Kölcseyhez mint baráthoz, íróhoz és politikushoz fűződő sokszálú kapcsolata minden lényeges vonatkozását.

Eötvös Kölcseyt követi emlékbeszédei felépítésében, amelyek egy tárgyra koncentrálnak, moralizáló jellegűek: „a történetiségből kiemelt, örökérvényű teljesítményeket kodifikálnak”, „felmutatandó erényeket perszonalifikálnak”. Nem fél a szenvedélyességtől, az érzelmességtől, a popularitástól, szemben például Toldy biografikus jellegű beszédeivel. Gyulai megállapítása mind Kölcsey, mind Eötvös beszédeire igaz:

fődolog [nálá] a szónoklattá vált jellemrajz vagy egy nagy eszmének kultusza, melynek az illető bajnoka volt [. . .]. [E]lmélkedő hajlama minden pályában a vezér-eszmét keresi, mely az emberben testet öltött.²⁴

Eötvös erőteljesen hangsúlyozza a kettőjük közötti pszichológiai, alkati hasonlóságokat. Ahogy az emlékbeszédről Gyulai írja, rokonszenv az emlékbeszéd igazi műzsája, a személyesség, sőt a személyes érdek, az „önreprezentáció” adja egy igazán sikeres, átélt beszéd lendületét. Eötvös saját melankóliára hajló alkatát, érzékenységét, elszigeteltségérzését, filantróp hajlamait, magányos törekvéseinek meg nem értettségét vetíti Kölcsey pályájára, látens párhuzamot vonva kettőjük között. Kölcsey tevékenységének azokat a pontjait, amelyekről nincs társadalmi konszenzus, nem mentegeti, hanem az életpálya erkölcsi integritását hangsúlyozva tettei morális igazolásra törekszik:

e név dicső fog maradni közöttünk, mint tenger közepette ama sziklák, melyeket a reájok csapdosó mocskos hullám csak tisztábbra mos.²⁵

Kölcseyvel való kapcsolatát kezdettől átszínezi egyfajta apa-fiú viszony. 1832-ben ismerkedik meg az országos híró költővel az akkor 19 éves, Kölcsey szavaival szeretetre méltó, lángvérű gyermek, aki azonban csak egy a körülötte gyülekező fiatalok közül. Eötvös emlékbeszéde ezzel szemben már úgy fogalmaz „senki nem lehet, ki őt melegebben szerette volna; senki, ki neki több hálával tartoznék.”²⁶ Vagyis – ahogy a magyar irodalomtörténetben erre már akadt példa – Eötvös apjává fogadja a halott Kölcseyt. Nem egyszerűen egy önjelölt utód szeretné itt átvenni a stafétabotot a nagy elődtől. A fiatal politikusnak konkrét, kritikus élethelyzetében valóban szüksége van egy, a politikai értékrendjének megfelelő, őt legitimáló apára, hiszen ebben az időben valódi, vérszerinti apjával a főrendi házban kell megküzdenie, aki a konzervatív csoport tagjaként szinte minden felmerülő kérdésben fiával szemben szavaz.

²⁴ GYULAI, *i. m.*, 259.

²⁵ EÖTVÖS József, *Emlék- és ünnepi beszédei*, Bp., Ráth Mór, 1893; KÖLCSEY, *i. m.*, I, 18.

²⁶ EÖTVÖS, *Emlék- és ünnepi beszédei, i. m.*, 7.

Az ünnepekről és az emlékbeszédekről szóló irodalom fontos megállapítása, hogy e kommunikációs aktus mindenekelőtt az ellentétek feloldására, az eltérő érdekű társadalmi csoportok kiegyezésének elősegítésére törekszik. A magyar irodalmi közéletben az időről időre kiéleződő majd kiegyenlítődő csoportkonfliktusok elsősorban generációk közötti ellentétekben öltenek testet. Eötvösök baráti köre nyilvános fellépésük kezdetén Bajzáékkal, az Athenaeummal kerül szembe. Ahogy Bajza egyik levelében írja, „unom ezeket a fiatal embereket”,²⁷ az Eötvössel szembeni viszolygást annak arisztokrata származása is erősíti. Kazinczy egy Kölcseynek írott félmondata szintén személyes ellenszenvre utal amikor elbeszéli, hogyan lépett be „Szalay Laczi, de menni is akara mingyárt; mert a’ Bajzák nem méltóztatnak a’ magoknál ifjabbakat a’ magok’ társaságában megszenvedni”²⁸. A generációváltás zökkenői, a tolcsaták, az ütésváltások az előző és a következő évtizedekben is folyamatosak. A legtipikusabb reakció, hogy a fiatalok az eggyel korábbi évjáratokat képviselő nagy öregeknél keresnek védelmet. Eötvösök eleinte Kazinczy, Kölcsey támogatását élvezik, és ki is állnak értük az Athenaeummal szemben. Széchenynek írja Eötvös 1838-ban:

Magyarország egy káosz, nincs egy jó vagy rossz elem, mely nem léteznék tömegében, de nincs egy sem melyet már kifejtve találánk [tudniillik Eötvösök generációja]. De e káosz megindult, s azért ne félj; ki fog fejteni, mint e nagy világ [kozmosz], melyen élünk.²⁹

1839-re azonban döntően megváltozik a helyzet, Eötvös ekkorra félresöpörhetetlen közéleti tényezővé vált, Vörösmarty, Bajza ajánlja ebben az évben az Akadémia tagjainak sorába, s erre a kiengesztelődésre utal az emlékbeszéd-felkérés is. Vagyis az ünnepélyes aktus, a szónoklat olyan rítussá válik ezzel, amely az értékközvetítés mellett a csoporton belüli értékkülönbségek csökkentését is szolgálja. Ilyen szerepe volt már Kölcsey Kazinczy-emlékbeszédének is, amely ismét egységben láttatta a hajdan meghasonlott két író. A klasszikus, közösségi érvényű emlékbeszéd alaptémája a harmónia, a szövegekben úgy ábrázolódik, mint egy már létrejött, nem pusztán kívánatos valóság. „Ki ne érezte volna vigasztalva magát, midőn látá, hogy ily mester ily tanítványt hagyta maga után?”³⁰ – kérdezi beszédében Eötvös. A generációs kiegyezés, a szellemi örökség átadásának látványos gesztusával, teátrális szavaival zárul Eötvös beszéde is: „Ő értetek élt.”³¹ Az emelkedettséget, a szakralitást húzza alá, hogy a szöveg

²⁷ Bajza József levele Toldy Ferenchez. 1829. aug. 11. BAJZA József és TOLDY Ferenc *Levelezése*, s. a. r. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1969 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai), 541.

²⁸ Kazinczy – Kölcsey Ferencnek, 1831. máj. 5. *KazLev*, XXI, 541.

²⁹ EÖTVÖS *Levelei*, i. m., 131.

³⁰ EÖTVÖS, *Emlék- és ünnepi beszédei*, i. m., 5.

³¹ *Uo.*, 20.

imaformulával ér véget: „mondjatok áldást nyugalma fölött”,³² s összecseng a frissen megjelent, a közönség emlékezetében eleven jelen lévő *A karthausi zárójelenetével*, a Júlia sírja fölött mondott gyászbeszéddel.

Összefoglalva: az emlékbeszédek hatékonyságát konkrét, a jelenre vonatkozó, aktuális jelentésük adja. Ez lehet az oka, hogy az évtizedekkel később összegyűjtött, kiadott szövegek értő közegüket maguk mögött hagyva egysikúnak, ismétlődőnek, közhelyesnek tűnnek.

Végül idézem a hallgatóság egy tagjának, Bártfay Lászlónak, az akadémia pénztári ellenőrének aznap feljegyzett sorait az emlékülésről, s utána megpróbálok választ adni arra a kérdésre, mit jelent pontosan egy beszéd sikeressége, hogyan teljesíteti be a vele kapcsolatos elvárásokat, elérte-e Eötvös kitűzött célját, miért és milyen reakciókat váltott ki előadása?

Féltizkor az asszonyokat kocsin küldém a' Vármegye ház' teremébe, hol ma a' tud[ós] társaság nyilvános közgyűlése tartatott. Oda csak hamar én is menék, a' sár' ellenére gyalog, betérvén előbb Helmeczyhez. [. . .] Az elnök' (Gróf Teleki József) megnyitó beszéde derék, velős, népszerű vala. Utána a' Segéd-Jegyző (Szalay László) hivatalos jelentést olvasa föl, a' tud[ós] társaság' munkálatiról. Következett Péczely József, jeles értekezést lelkesen olvasván föl: igaz e hogy a' történetírásban hátrább az új kor a' régénél? – Ismét Szalay László, Kollár Ádám mint jogtudósról készült éles, tömött, tanúságos értekezését. – Sztrokay Antal a' házassági törvények, szertartások 's viszonyok fölött sok olvasottsággal de hosszasan készült és úntató vizsgálódásait adá elő. – De most Báró Eötvös József lépett föl a' szónok asztalhoz, melly aranysegélyű 's paszomántos zöld bársonnyal be vala fődve, 's bold[ogult] Kölcsey Ferenczre készített emlék beszédét olvasá el. Mind a' beszéd' magas érzeményü tartalma mind az előadás nagy lelkesülésre ragadá az öszves gyülekezetet, 's legtöbb hallgató' szemeiből forró könyeket fakasztott. – Szebb, valódibb, lángolóbb beszédet nem hallék – ez esik legközelébb, ízlésem 's nézetem szerint, a' Kölcsey beszédeihez. – Zajos taps 's éljen kiáltás tört ki talán húsz ízben is a' hallgató tömegből, melly alig tudott szünni, midőn a' szónok helyéről lelépett. – Később, de az ülés' eloszlása előtt, a' szeretetre méltó szónok, másokkal beszélgetve, közelembbe is eljutott, 's nyájasan köszönt. – Egy kérésem van, szólék hozzá. – O, igen szivesen teljesítem úgymond, Szalaynál lesz beszédem' irata, ha azt parancsolja. – Ezt is örömmel fogadom 's kérem; de mostani kérelmem az: nyujtsa ide jobbját azon melegen, mellyre az iménti lelkesülés hevíté. –

³² *Uo.*, 20.

Igen kedves arczczal 's ragyogó szemekkel szorítá meg kezemet. – Ekkor mondám: „Ma nagy zálogát tev é le a' nemzet' színe előtt jövendőjének –” 's újra hévvel 's erősen szorítá meg jobbomat. Azzal ő is, én is más felé fordultunk. – A' jó isten tartsa meg, 's erősítse minden jóban a' nemzet' javára, díszére, hogy áldva dícsérje őt minden hazafi kebel, minden jobb ember!

Haza jövén, 2 óra tájban ebédhez ülénk. Vendégeink valának: Fejérváry mérnök, Lini leányával, és Tántzer Lila. – Nőm egész nap, 's délután, és estve nem tudott másról beszélni és gondolni, mint a' fölséges, szívreható emlékbeszédről. Léni pedig egy ízben azt monda: mindjárt letérdelnék Báró Eötvös előtt, ha itt volna. Említé azt is, de mondták mások is, hogy a' karzaton, az ülés' folytában, Fáyné, Dr. Pólyáné és Schodelné valami étel-félét és zsemlyét ettek, hajdúk által hozatva. – Szeretném tudni, valljon szólott e Eötvös ezek' lelkéhez is? – Bizony több tisztelettel viseltethettek volna az idő, hely 's gyülekezet iránt, 's ne tették volna ki magokat megítélés' tárgyául a' has és állatiság miatt. –

Estve a' Gróffal [Károlyi Györggyel] voltam. Nem győzé eléggé dícsérni a' nagy hatású 's jelességű beszédet.³³

A szövegből egyértelműen kitűnik, hogy Bártfay elérte Eötvös legfontosabb gesztusát, a nyilvános politikai pályára való fellépést, amikor azt mondja Eötvösnek: „Ma nagy zálogát tev é le a' nemzet' színe előtt jövendőjének.” Majd a zárómondatban áldást kér erre az eseményre: „A' jó isten tartsa meg, 's erősítse minden jóban a' nemzet' javára, díszére, hogy áldva dícsérje őt minden hazafi kebel, minden jobb ember!”

Az Eötvösnél jóval idősebb, gyermektelen Bártfay korábban is atyai jó barátként viselkedik vele. Generációs fogadalomtételként értékeli a beszédet, érzékeli a szándékot, hogy Eötvös Kölcsey örökösének tünteti fel magát: „Szebb, valódibb, lángolóbb beszédet nem hallék – ez esik legközelebb, izlésem 's nézetem szerint, a' Kölcsey beszédeihez.” Meghatottságának is ez az alapja: Kölcsey és az ő generációjának munkáját fogja folytatni a következő nemzedék. Ezt jelzi Bártfay nagy nyilvánosság előtt bejelentett kérése, a színpadias kéznyújtás gesztusa. A jelenet, a férfias kézfogás, sőt többszöri kézszorítás akaratlanul emlékeztet is Kazinczy és Kisfaludy Károly, egy másik generációs konfliktus szimbolikus feloldásának jóval később megformált jelenetére.

Bártfay szövege apró utalásokkal jelzi, hogy a helyszín különleges, kiemelkedik a hétköznapok világából: a falon körben egy valóságos panteon, a haza nagyjainak

³³ Bártfay László naplója. 1839. november 24. A részlet megjelent: BÁRTFAY László *Naplójából*, vál., jegyz. JENEI László, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, Népművelési Propaganda Iroda, 1969, I.

festett arcképcsarnoka, a karzat zsúfolásig telve a fővárosi hölgyközönséggel. Az itt celebrált aktusnak hosszú időre szóló nyomokat kell hagynia a hallgatóságban. Ahogy Eötvös írja:

Habár e haza bányáiban nem találkozott egy kő, mely oszlopául emeltetnék, s nyelvünkben, melyet ő gazdagított, nem találunk egy pár szót, melyet hálaadva sírkövére vésnénk: mi őt nem fogjuk felejteni, nem mi kik barátai valánk, s nem azon ifjú nemzedék, melyet annyi reménnyel nőni látott.³⁴

Az Eötvös által bemutatott jelképes áldozat emelkedettsége szakrális asszociációkat kelt a hallgatóságban, még hazatértük után is:

Nőm egész nap, 's délután, és estve nem tudott másról beszélni és gondolni, mint a' fölséges, szívreható emlékbeszédről. Léni pedig egy ízben azt monda: mindjárt letérdelnék Báró Eötvös előtt, ha itt volna.

A közönség a kor szokásának megfelelően hangosan adja jelét tetszésének: „Zajos taps 's éljen kiáltás tört ki talán húsz ízben is a' hallgató tömegből, melly alig tudott szünni, midőn a' szónok helyéről lelépett.” Ebben az időben még a színházban is ritka a teljes csönd, a bekiabálások, az előadást megszakító közjátékok nem ritkák. Liszt koncertjéről írja a szemtanú:

Végre kijött a' világhírű hangművész, riadó taps 's végnélküli éljen! zajtól fogadtatva. És új riadás, de irtóztató riadás tölté el a' színházat. Azt lelete várni, hogy az egész színház halomra török a' végtelen tombolástól. A közönség körében nem szégyen a hangos sírás, a könnybelábadó tekintet: az előadás nagy lelkesülésre ragadá az öszves gyülekezetet, 's legtöbb hallgató' szemeiből forró könnyeket fakasztott.

Az emlékbeszéd általános definíciója szerint a szónok feladata, hogy a közönség, a nemzet önünneplését szolgálja, testvéri közösségbe olvassza a hallgatóság heterogén csoportjait. Eötvös beszédében az egységet, a közös érzelmi alapot, a hazáért való, a nézetkülönbségeket háttérbe szorító közös, áldozatos munkálkodás adja. A kommunikáció tényleges gyakorlatában azonban ez az egység ritkán teljes, mindig vannak, akik kimaradnak az érzelmek áramából:

a' karzaton, az ülés' folytában, Fáyné, Dr. Pólyáné és Schodelné valami étel-félét és zsemlyét ettek, hajdúk által hozatva. – Szeretném tudni, valljon szólott e Eötvös ezek' lelkéhez is? – Bizony több tisztelettel viseltethettek volna az idő, hely 's gyülekezet iránt, 's ne tették volna ki magokat megítélés' tárgyául a' has és állatiság miatt.

³⁴ EÖTVÖS, *Emlék- és ünnepi beszédei, i. m.*, 19.

De van arra is példa, hogy maga az emlékbeszéd tartalma osztja meg a közönséget. Kölcsey Kazinczy-emlékbeszédét az irodalmi élet széles, egyetértő konszenzussal fogadja, ugyanakkor az akadémia elnöke, Teleki József megrója a titkárt, Döbrentei Gábort mint felkérőt a Kazinczy nyomoráról szóló, szerinte botrányos, és az ünnep méltóságát sértő kitételek miatt.

Az Eötvös-beszéd minden róla szóló forrás szerint „országos hatású”. Az Athenaeumban azt írja róla Toldy beszámolójában, hogy a fővárosi közönség színe előtt, ennek általános meghatottsága s lelkesedett acclamatíói közt mondta el első, s „legott elhíresült” emlékbeszédét a fiatal író. Az „elhíresült” jelzőt nem csupán a szöveges változat gyors, formális és informális szétterjedése és az akadémia évkönyvében való megjelenés igazolja. A szónoklat virtuális terét más eszközök is növelik. Bártfay mintegy tíz alkalommal jegyzi fel naplójában, hogy felolvasta másoknak a beszédet.

Estve felé Gróf Haller Mali jöve nómhez, 's az asszonyok rákértek, olvasnám el B[áró] Eötvös József emlékbeszédét Kölcsey felett, a' mit annál örömebb teljesíték, mivel a' lelkes Grófné illyesmit teljesen tud méltánylani.

Mintha a résztvevők nem elégednének meg a szöveg másolásával és továbbadásával, újra meg újra meg akarják osztani, át akarják élni az akadémiai szertartás transzcendenciálményét, mintegy igazolva a bevezetőben jelzett kiindulópontot: a szóbeliség, az ünnep hangulata, külsőségei, a kommunikációs helyzet döntő elemei az emlékbeszéd hatásának.

Epilógus

A fentiek alapján azt gondolhatnák, az adott pillanatban nehezen vállalkozhatott volna valaki arra, hogy túlszárnyalja Eötvös jól átgondolt, nagyszabású vállalkozását, „mintaadónak elismert parentációját”. Mégis, alig egy hét múlva már kézről-kézre jár egy másik emlékbeszéd. Hírlik, írja Bártfay naplójába, hogy „Szemere Bertalan valami kedvetlen levelet irt Helmecczynek a' Kölcsey emléke iránt.” Majd felháborodott tiltakozását rögzíti:

Följött hozzám a' páholyba Szemere B[ertalan] – Kértem, ne adná ki irományát, mert attól tartok, hogy méltatlan zaj 's vita támad bold[ogult] Kölcsey sírja fölött: de ő azt mondá, nem, – 's ő a' mit tesz, Kölcsey árnyékának tartozik vele. – Ám lássa mit csinál! Dél tájban elvivém Bajzához a' javiték ívet; ott látám, hogy Szemere Bertalan a' Kölcsey emlék miatti nyilatkozatát az Orosz Századában kinyomatá. – Ezzel Szemere B[ertalan] bizony nem sok kedvező véleményt nyerhet maga felől: mert látszik a' megbántott hiuság. Beszéde olly hangú, mellyen

szerény ember nem fog szólani. – Megérdemlené, hogy jól, derekasan megpaskolnák.

Szemere szövege az ótestamentumi próféták közösséget ostromozó hangnemét választja, amely célcsoportja itt az irodalmi közvélemény:

Mert literatúránk [...] most hasonlít azon hajóhoz, mely sik tengeren evez, 's emberei utközben, elhidegülve egymástól, előre azon kincsekről álmadoznak, miket az elérendő parton gyűjteni szeretnének. [Kölcsey] hiába kiáltozá, hogy neki nem lélektelen szépség, de emberek kellene, hogy terhére van az a magány és elhagyattatás, hogy számkivetésben élni a legnagyobb szerencsétlenségeknek egyike: hallák de nem hallgaták meg őt, ellenei nem de barátai sem. [...] A magyarság erkölcsi romlásának dögletes bűze közt hasonlított ő egy jó illatú virághoz, melly rothadt dombtetőn nő fel. [...] Kölcsey! [...] lesznek, kik sírodon is vigadva fognak tombolni 's fekete bikát ölnek áldozatul az alvilágnak!³⁵

Hogy kik és miért érezték, érezhették magukénak ezt a tónust, ezt az emlékbeszédet, annak kibontása már egy következő történet feladata lenne.

³⁵ SZEMERE Bertalan, *Kölcsey' emlékezete = Budapesti Árvíz-könyv*, IV. köt., szerk. EÖTVÖS József, Pest, Heckenast, 1839, 215; 217; 210; 213.